

Jos van der Lans

Tussen zelfbeschikking en bemoeizorg

Als blijkt dat kinderen 's ochtends niet ontbeten hebben als ze op school arriveren, moet de school dan maar een ontbijt serveren of is gezond eten een verantwoordelijkheid van ouders? Mag een meisje van zestien voor prostitutie kiezen of moet de overheid dat verbieden? Mogen mensen zelf een school kiezen voor hun kinderen of moet de overheid ingrijpen om zo te voorkomen dat er witte en zwarte scholen ontstaan? En mag een longarts een fanatiek doorrokkende astmapatiënt in geval van wachtlijsten iets langer laten wachten dan iemand die zijn uiterste best doet om te genezen?

Het is zo maar een greep uit de dilemma's die zichzelf op alle mogelijke manieren in de hedendaagse werkelijkheid aandienen. Ze leiden doorgaans tot felle ethische en politieke discussies tussen mensen die vinden dat 'de overheid/de hulpverlening' moet ingrijpen en regels moet stellen om mensen tegen leed en ongemak te beschermen en mensen die menen dat de overheid of hulpverleners juist veel moeten over laten aan de eigen verantwoordelijkheid van burgers. Dit type dilemma behoort tot de kern van sociale politiek en steekt in het sociaal werk voortdurend de kop op. Niet alleen in het heden, maar ook in het verleden.

Want vanaf het allereerste begin dat mensen mededogen met elkaar ten toon spreidden, heeft daarin de schuldvraag en dus de eigen verantwoordelijkheid een rol gespeeld. Er is geen periode in de geschiedenis denkbaar waarin mensen die zichzelf moedwillig in de problemen brachten op medelijden konden rekenen. Sterker, misschien is de periode waarin wij leven in dat opzicht nog het meest ruimhartig. Want in onze tijd verdienen zelfs mensen die op *Jackass*-achtige wijze zich in hun eigen ellende storten een tweede kans. Niemand hoort immers definitief afgeschreven te worden. Dat is een kwestie van (moderne) beschaving.

Daar hoefde je in de Middeleeuwen niet mee aan te komen. Natuurlijk, het Christendom predikte de dienende liefde, de *caritas*. En zeker: Jezus van Nazareth had de werken van barmhartigheid verkondigd, waardoor de 'onaanzienlijksten van onze broeders en zusters' een helpende hand werd geboden, maar in de Middeleeuwse realiteit werd dat toch snel aan praktische regels gekoppeld. De onschuld moest wel bewezen worden. Daarvoor golden drie criteria: ongeschiktheid, nabijheid en meegaandheid.¹

Ongeschiktheid moest blijken uit het onvermogen om in eigen levensonderhoud te voorzien. Dat kon iemand zijn overkomen door invaliditeit, rampspoed of verlies van naasten. Het tweede criterium, nabijheid, geeft aan dat de hulpvrager wel deel moest uitmaken van de lokale gemeenschap, die sinds [het concilie van Tours \(567\)](#) de verplichting op zich had genomen om te helpen, zij het alleen als de naaste verwanten (familieleden) daartoe niet in

¹ Maarten van der Linde, Basisboek geschiedenis sociaal werk in Nederland, Amsterdam: SWP, p. 42

staat waren. Dat moest landloperij – heden ten dage zouden we het vermoedelijk bijstandtoerisme noemen - voorkomen. En het derde criterium, meegaandheid, betekende dat men zich ook fatsoenlijk moest gedragen. Het noodlot moest nederig worden gedragen. Want wie in zijn eigen ellende reden vond om te gaan bedelen of op strooptocht te gaan, kon geen beroep doen op de wetten van de lokale barmhartigheid.

Zo is het begonnen, en zo is het eigenlijk altijd gebleven. Wie kan aantonen onschuldig te zijn aan het noodlot en er dus niet persoonlijk voor verantwoordelijk kan worden gesteld, of wie zich van goede wil toont om zijn leven te beteren, kan rekenen op hulp van anderen. In de Middeleeuwen waren dat [de armentafels](#), in de moderne verzorgingsstaat is dat gegarandeerd via een omvattend stelsel van sociale zekerheidswetten, zoals de [Bijstandswet](#) (tegenwoordig Wet Werk en Bijstand,

WWB). Maar wie de toekeningscriteria van de WWB vergelijkt met de criteria uit de Middeleeuwen ziet dat de moderne tijd nog steeds een echo daarvan vormt. Je krijgt alleen maar een bijstandsuitkering als je kunt aantonbaar buiten je schuld werkloos te zijn, als je gevestigd bent in een gemeente en bereidheid toont om zo snel mogelijk weer aan de slag te gaan. Zoveel is er – zo op het eerste gezicht - dus eigenlijk niet veranderd.

Eerste humanistische revolutie

Toch is er een groot verschil.. Rampspoed en tegenslag was in Middeleeuwen iets van een hogere orde, de wil van God. Eenvoudige boeren hadden geen idee hoe ze zich zouden kunnen wapenen tegen een pestepidemie, een overstroming, een plundertocht van legers of rovers of ander onheil. Tegen het noodlot was men eenvoudig machteloos, en daardoor deed de vraag naar de eigen individuele verantwoordelijkheid meestal niet ter zake. Het leven was een natuurgegeven, onberekenbaar als het weer.

Die – in onze ogen passieve - geestesgesteldheid begon veranderde toen zich aan het einde van de Middeleeuwen in de steden een nieuwe economische macht aandienende die stelselmatig haar stempel begon te drukken op de samenleving: de burgerij. Dat was een nieuwe stand die zich met behulp van ondernemerszin en handel aan de oude feodale machtsstructuren begon te onttrekken en een nieuwe wijze van denken tot ontwikkeling bracht: het humanisme. Simpel gezegd: niet God stond daarin centraal, maar de mens en zijn verantwoordelijkheden en verplichtingen.

Dit humanisme, waaraan namen verbonden zijn als die van Desiderius Erasmus (1469-1536), [Luis Vives \(1492-1540\)](#) en Dirck Volckertzoon Coornhert (1522-1599) (zie [Rasp- en Spinhuizen](#)), betekende geen afscheid van het christendom, maar wel een accentverlegging in het denken over de mens, die niet langer weerloos is ten opzichte van God, maar zijn leven (en zijn houding tot God) vorm moet geven aan de hand van zijn eigen menselijke deugden. Geloven is niet langer iets dat gegeven is; nee: dat is iets waar je zelf actief invulling aan moet geven. Vandaar ook de kritiek op de verwording en het machtsmisbruik van de katholieke kerk, die leidt tot de hervorming door Luther en Calvijn. In het nieuwe denken ziet men geloven niet als een kerkelijke overgave, maar als menselijke opgave, als een menselijke beproeving.

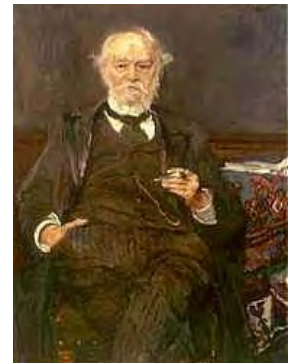
Werkloze moet elke baan accepteren

DEN HAAG Een meerderheid van de Tweede Kamer steunt het plan van minister Piet Hein Donner (Sociale Zaken) om werklozen die langer dan een jaar WW ontvangen, vanaf 1 juli te verplichten elke baan die wordt aangeboden te accepteren. Ook al ligt het werk onder het opleidings- en kennisniveau en is de arbeid slechter betaald dan de uitkering van de WW'er. Dat bleek dinsdag tijdens een debat in de Ka-

mer. SP-Kamerlid Paul Ulenbelt verweet Donner aan vernietiging van kennis te doen door ingenieurs te verplichten tomaten in de kas te gaan plukken. Daarop constateerde de CDA-bewindsman dat de SP 'met een zeker dedain praat over werk in de kassen'. Volgens de minister kan het 'heel goed zijn voor de zelfreflectie van een hoogopgeleide om op een zeker moment in de kassen te gaan werken'. ANP

de armoede bij de mensen zelf te leggen. De conservatief-liberalen volgen in hoge mate deze redenering. Ze zien het leed wel, maar er valt weinig aan te doen. Zij zijn fel gekant tegen een inmenging van de staat op het sociale terrein. De maatschappij is een organisme, de staat heeft zich daar niet mee te bemoeien, en dient daarom minimale verplichtingen op zich te nemen.³

Dat gaat een groeiende groep progressief liberalen te ver. Zij vinden dat ze deze ‘[sociale queastie](#)’ niet op zijn beloop kunnen laten en menen dat de overheid de allerzwaksten moet beschermen en niet aan hun lot (of eigen verantwoordelijkheid) mag overlaten. De liberale parlementariër [Sam van Houten](#) is één van de woordvoerders van deze progressieve liberale stroming. In 1874 lanceert hij zijn beroemd geworden kindernetje, dat op zichzelf niet zo heel veel voorstelt, maar dat wel van symbolische waarde is: de staat is niet langer neutraal en louter minimalistisch, maar mag zich over de meest schrikbarende misstanden ontfemen.

Uiteindelijk zal dit in Nederland in 1900/1901 leiden tot een fors pakket sociale wetgeving op het terrein van volksgezondheid, leerplicht, volkshuisvesting en kindbescherming. Mensen zijn niet alleen zelf verantwoordelijk voor hun lot, ook de staat toont zich voor de aller-kwetsbaarsten (kinderen) verantwoordelijk. Dat is niet louter idealisme, maar daar steekt – zoals altijd – een economisch belang achter. Wie de economie wil stimuleren heeft steeds meer geschoolde arbeid en gezonde arbeiders nodig, die niet voortdurend door ziekteplagen en epidemieën (zie: [Kruiswerk](#)) in aantal worden aangetast. Ook daarom bemoeit de staat zich met de onderkant van de samenleving.

Succesvolle sociale interventies

Het behoeft geen verbazing dat het vooral de vooruitstrevende liberalen zijn geweest die de stoot tot sociaal werk gaan geven. En hun gelederen werden versterkt doordat vrouwen uit de betere standen zich in sociaal opzicht doen gelden. Zij grijpen de noden van de arbeiders en ontheemden aan om zich – in wat wij nu de eerste feministische golf noemen – maatschappelijk te manifesteren. [Helene Mercier](#) is één van de eersten, maar in haar voetspoor volgen vele anderen: Marie Muller-Luloffs, Emilie Knappert, Johanna ter Meulen en Louise Went, beiden oprichters van de eerste beroepsvereniging, de [Vereniging van Woonopzichteressen](#).

Zij bestrijden onwetendheid, ze brengen beschavingsnormen aan de man, of nauwkeuriger: aan de vrouw, want zij wenden zich vooral tot huisvrouwen. Ze prediken de hygiëne, zij gooien de ramen open, en willen de weg wijzen naar een gezond leven, zonder [drank](#), zonder [volkse rauwheid](#), maar met aandacht voor elkaar in de geslotenheid van het gezin. Zij willen kinderen laten leren, volwassenen laten lezen. Zij spannen zich tot het uiterste in om het volk te verheffen.

En zo drong vanaf het begin van de twintigste eeuw de vertegenwoordigers van het burgerlijk fatsoen de huizen van de werkende bevolking binnen. Dat gebeurde via tal van gedaanten, via wetten (leerplichtuitbreiding), via [volkshuizen](#), via sociale woningbouw en de daarbij horende sociale controle van opzichters en [woningopzichteressen](#), via [woonscholen](#),

³ Dit type minimalistisch staatsdenken is sinds de negentiende eeuw niet weg geweest uit het politieke discours. Er zijn nog steeds tal van varianten in omloop: het neoconservatieve bijna anti-overheidsdenken dat in de jaren tachtig werd uitgedragen door de Engelse premier Thatcher en de Amerikaanse president Reagan en nog steeds veel aanhangers kent, het confessionele minimalistische overheidsdenken dat aangehangen wordt door confessionele stromingen in de overtuiging dat soevereine kringen van burgers of het maatschappelijk middenveld leidend moeten zijn in de vormgeving van het maatschappelijk leven, dan wel het postmoderne staatsdenken, zoals de Tilburgse bestuurskundige Paul Frissen voorstaat in de overtuiging dat het een illusie is dat een overheid in een moderne samenleving nog kan sturen. Dat leidt alleen maar tot verstarring en bureaucratie.

via vakbonden, via artsen, via politieke partijen, via verzuilde organisaties, via het kruiswerk en het maatschappelijk werk werd het volkse leven in goede banen geleid. En met succes. De deplorabele toestand waarin de werkende bevolking in de negentiende eeuw in de steden opeengehoopt was, werd stukje voor beetje overwonnen.

Deze beschavingsarbeid die tot ver in de jaren vijftig van de 20ste eeuw vele mensen in beweging bracht is zonder twijfel een van de succesvolste sociale interventies uit de geschiedenis. Bemoeienis werd daardoor heel gewoon. En effectief, al was het maar omdat het fatsoen, de ordentelijke huiselijke levensstijl, gericht op huis en haard, zich via al deze vormen van sociale disciplinerende (zie woonscholen) massaal internaliseerde. Pastoor, onderwijzer,

maatschappelijk werkster, politieagent, nogal wat vertegenwoordiger van de betere stand aarzelden niet om aan de keukentafel plaats te nemen en waar nodig hun morele gezag te doen gelden. Dat lukte niet overal, zeker; maar op heel veel plaatsen werkte het verheffingsbeleid zeer effectief.

In zo'n context is het idee van eigen verantwoordelijkheid een soort weelde. Dat was het natuurlijk ook in de negentiende eeuw, maar toen was uitwisseling tussen de standen tot een minimum beperkt. Rijk en arm waren gescheiden werelden, waar weinig tussen zat. Een eeuw later is dat heel anders, en is er een middenklasse ontstaan die het volk een spiegel voorhoudt, een beeld van fatsoenlijk leven, praktisch uitgelegd in regels voor hygiëne, opvoedingsprincipe en gezonde voeding (schijf van vijf).

De arbeidershuisvrouw die in gesprek raakt met een woningopzichteres heeft weinig te kiezen, wat zich wel voor haar opent is een weg omhoog, naar welvaart, naar ruimte, naar zekerheid, ja, zelfs naar kennis en vermaak. Dat heeft weinig met eigen verantwoordelijkheid te maken, al was het maar omdat daar – zeker voor ons in het begin van de 21^e eeuw – de connotatie bijhoort dat mensen ook wat te kiezen hebben. Dat was in de eerste helft van de 20ste eeuw voor velen niet het geval. In de piramide van Maslow, die de gelijknamige Amerikaanse psycholoog niet toevallig in de jaren zestig van de vorige eeuw bedacht, bevonden de meeste mensen zich nog op de onderste treden. De kunst was om materieel te overleven, om zorgeloos te zijn.

De bevrijding van het individu

En dan volgt de derde humanistische revolutie. Trad in de eerste, aan het einde van de middeleeuwen, de mens voorzichtig uit de schaduw van de goddelijke genade; bij de tweede revolutie, die van de verlichting vanaf de achttiende eeuw, beginnen mensen elkaar op te voeden en ontstaan er overheden die zich over burgers ontfermen en onderwijs en opvoeding ter hand nemen, maar pas bij de derde humanistische revolutie, midden twintigste eeuw, ontdekt de mens zichzelf als individu en eigent hij zich het recht op zelfbeschikking toe.

In Nederland treedt die derde humanistische revolutie in de jaren zestig in werking. Als dit decennium op stoom komt, wordt bijna van de ene op de andere dag massaal afscheid genomen van alles wat naar betutteling riekt. Het werk van woningopzichteressen, de tallozen die zich op enigerlei wijze met beschavingsoffensief hebben bezig gehouden, die de arbeiders meegenomen hebben met hun verheffingsidealen komen in een relatief kort tijdsbestek in een kwaad daglicht te staan. De bekering is zo intens, dat de herinnering aan het verleden iets

traumatisch krijgt: dat nooit weer. Huisbezoeken, ooit *corebusiness* van het sociaal-maatschappelijk werk, worden tot taboe verheven.

De nieuwe tijd rekt hardhandig af met het burgermansfatsoen dat Nederland tot in de laagste regionen van de samenleving in zijn greep heeft genomen. Of in de taal van de Amsterdamse Provo's: 'Bourgeoisie en voormalig proletariaat zijn samengeklonterd tot een groot grijs klootjesvolk, de misselijk makende middenstand, de torren en lieveheersbeestjes, de spuitjeseters.'⁴ Het is even wennen, maar alras stijgt uit dit soort kritiek een groeiende sympathie op voor alles wat afwijkt, wat buiten de grauwe grijze middelmaat treedt. Het boek van [Herman Milikowski *Lof der onaangepastheid*](#) trekt deze radicale kritiek door naar de [onmaatschappelijkheidsbestrijding](#). Er treedt een bont palet van sociale bewegingen aan die zich rondom een specifieke identiteit manifesteren: de gekkenbeweging, de kraakbeweging, de milieubeweging, de jongerenbeweging, de vrouwenbeweging, de ene nog radicaler dan de andere. En in alles verzetten ze zich tegen de oude regenten, die aan de toppen van verzuilde organisaties, de touwtjes van het maatschappelijk leven in handen hadden.

Deze derde, radicale, humanistische revolutie haalt het oude denken compleet overhoop. Met grote gevolgen. De introductie van de [algemene bijstandswet](#) door CRM-minister [Marga Klompé](#) is in dat opzicht alleen nog maar een voorbode. Zij verandert de bijstand van 'een genade in een recht', waar een ander mensbeeld uit op rijst. Een beeld waarin iedereen recht op welvaart, en waarin de maatschappij mensen van armoede dient te behoeden. Die zelfde rechten claimen vrouwen ([Joke Smit en de tweede feminsitische golf](#)), claimen jongeren, claimen [psychiatrische patiënten](#), [familieleden en verzorgers van zwakzinnigen \(Dennendal\)](#). Het is het recht op zelfbeschikking, het recht om het leven in te richten naar eigen goeddunken, het is ook het recht om gevrijwaard te blijven van betutteling van de staat, die zich niet langer kan beroepen op het beter-weten-monopolie.

Daarmee lijkt het laatste hoofdstuk van de eigen verantwoordelijkheid geschreven te worden. Er vindt een grote schoonmaak plaats in 'stigmatiserende' aanduidingen: gekken worden patiënten/cliënten, zwakzinnigen worden mensen met een gebrek, steuntrekkers worden bijstandsgerechtigden, gastarbeiders worden alloctonen of (nog erger) medelanders, asocialen worden mensen in een achterstandssituatie of probleemaccumulatiegebied. De [onmaatschappelijkheidsbestrijding](#) wordt te boek gesteld als een extreme vorm van moraalridderij en staatsbetutteling en daarvoor in de plaats komt de emancipatiegedachte die veel meer op eigen kracht vertrouwt, de luide echo daarvan is tot op de dag van vandaag hoorbaar in de *empowerment*-aanpak van de Vogelaar-wijken, die – heel kenmerkend – stelselmatig kracht(of pracht)wijken worden genoemd.

Die verandering steekt heel diep. Het is een bevrijding, die de weg heeft gebaad voor wat we als individualisering zijn gaan aanduiden. Of zoals een beroemd Postbank-liedje het ooit verwoordde: *Zestien miljoen mensen / op dat hele kleine stukje aarde / die schrijf je niet de wetten voor / die laat je in hun waarde*. Het hoort bij het beeld van zelfbeschikkende, autonome individuen, die zichzelf moeten ontplooiën. Daar bemoei je je niet ongevraagd mee. Zo krijgt bemoeien een negatieve connotatie; in het algemeen, en in de hulpverlening in het bijzonder.

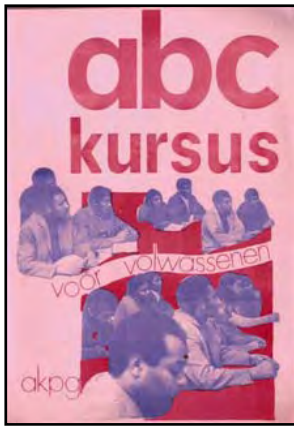
Dat is niet alleen een mentale kwestie. Het zelfbeschikkingsrecht heeft zich ook verankerd in wetten en regels. In de privacy-wetgeving bijvoorbeeld zijn veel meer garanties gekomen die de persoonlijke levenssfeer van mensen beschermen; de rechten van mensen zijn sinds de aanpassing van de Krankzinnigenwet veel strikter en zorgvuldiger geformuleerd, in

⁴ Duco van Weerlee, *Wat de provo's willen*, Amsterdam: De Bezige Bij, 1966, p.25.

de huidige BOPZ (Bijzondere Opname Psychiatrische Ziekenhuizen) kunnen mensen onder dwang van hun vrijheid worden beroofd onder strikte juridische condities, namelijk als zij aantoonbaar een gevaar vormen voor zichzelf of hun omgeving. Mensen mogen via klachtrecht en juridische procedures hun verhaal halen als zij zich onheus of onzorgvuldig behandeld voelen door professionals uit de publieke sector.

De opkomst van het slachtofferschap

Er is in het kielzog van deze culturele verandering ook een subtiele verschuiving opgetreden van lijdzaamheid naar verontwaardiging. In het begin van de vorige eeuw had een doorsnee burger weinig andere keuze dan zijn lot te ondergaan en er het beste van te maken. Vanaf het moment dat burgers in mentaal opzicht geacht worden de baas te spelen over hun eigen levens, kijken ze aanmerkelijk minder lijdzaam naar de omstandigheden die hun welzijn bemoeilijken. Dat wordt veel eerder als onrecht ervaren, waarbij zij zichzelf als slachtoffer zien die door een onheuse behandeling wordt achtergesteld. Hoe mondiger het individu, hoe eerder hij/zij zichzelf als slachtoffer definieert.

Vergelijk bijvoorbeeld de [integratie](#) van de 200.000 Indische Nederlanders en Molukkers begin jaren vijftig met die van de huidige allochtonen van Turkse en Marokkaanse afkomst. Natuurlijk, gaat het om twee cultureel verschillende groepen, wat ongetwijfeld invloed heeft gehad op het verloop van het integratieproces. Maar los daarvan dat gaat het ook om integratie in een totaal verschillend maatschappelijk klimaat. De Indische Nederlanders konden weinig anders dan er het beste van maken en hun weg zoeken in de samenleving. De tweede generatie Marokkaanse allochtonen kreeg in de nieuwe emancipatiecultuur een extra argument aangereikt. Zij hoefden niet lijdzaam te zijn, zij werden achtergesteld, gediscrimineerd; en daarmee konden ze de Nederlanders een verwijt maken, dat de zuurstof vormde voor de culturele identiteit van een grote groep allochtone jongeren, die massaal zeggen het ligt niet aan mij, het ligt aan de samenleving, ik word niet respectvol bejegend, ik ben een slachtoffer.

Zo is er als gevolg van de derde humanistische revolutie die sinds de jaren zestig bezit heeft genomen van het denkklimaat een ingewikkeld mengsel ontstaan van zelfbeschikkingsrecht (ik ben de baas over mijn eigen leven), het slachtofferdenken (mij valt niks te verwijten, het is de schuld van anderen) en de publieke verantwoordelijkheid van de overheid (veiligheid van kinderen, ingrijpen bij geweld of onmenswaardige toestanden). Tot wanneer reikt iemands eigen verantwoordelijkheid, wanneer is de overheid gerechtigd om in te grijpen? Wanneer is de dwang gerechtvaardigd, bijvoorbeeld een gedwongen opname, of het weghalen van een kind bij de ouders, of het verplicht te werk stellen van een werkloze dan wel verplicht inburgeren van een immigrant.

De discussie daarover keert in tal van variaties voortdurend terug. Mogen vrouwen zelf beslissen of ze een kind laten aborteren of mag de overheid/wetgever daar paal en perk aan stellen? Is euthanasie een zelfbeschikkingsrecht of moet de staat het strafbaar stellen? Mogen we mensen dwingen tot werk? Tot afkicken? Tot integreren? Moeten we de leerplicht verlagen naar vier jaar zodat allochtone ouders hun kinderen eerder naar school sturen of is dat hun eigen verantwoordelijkheid? En zo stapelen de dilemma's tussen zelfbeschikking en paternalisme, tussen kiezen en dwingen zich op. De oplossingen zijn daarbij verre van eenduidig, de consensus over hoe er gehandeld moet worden varieert soms van situatie tot situaties. Algemene morele parolen waar iedereen zich in kan vinden zijn niet meer voorhanden.

Voor de meeste mensen is dat verre van problematisch. Hun levens spelen zich buiten de probleemzones af, zij hebben de staat van kwetsbaarheid en afhankelijkheid – de onderste treden van de piramide van Maslow – overwonnen. Maar voor hen die deze staat niet hebben bereikt of zij die er dagelijks professioneel mee in de weer zijn, zijn het vaak indringende vraagstukken.

Afstand houden

Feit is dat er in de professionele praktijk voortdurend gezocht wordt naar nieuwe mengsels van eigen en publieke verantwoordelijkheid, combinaties van zelfverantwoordelijkheid en staatszorg of - in steeds meer gevallen - staatsdwang. In zeker opzicht komt men daarbij terug van de eerste reflexen na de mentale omwenteling van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Die eerste reactie, nadat de laatste humanistische revolutie was neergedaald in de hoofden van de professionals en bestuurders van de publieke sector, was er een van terughoudendheid. De kritiek (vgl [Hans Achterhuis](#)) was immers dat mensen juist afhankelijk waren gemaakt van hulpverleners, dat ze er te veel bovenop zaten, dat mensen door de overheid ‘van de wieg tot het graf’ verzorgd werden.

Dat leidde tot een nieuw soort sociale technologie, waarin men professionele interventies probeert te protocolleren, de hulpverlener te ontmoraliseren en de plaats van handeling te neutraliseren. Zo is de persoon van de hulp- of dienstverlener naar de achtergrond verdreven, inclusief zijn drijfveren, zijn roeping, zijn bezieling, en zijn onpersoonlijke professionele competenties op de voorgrond gekomen. De klant/cliënt mag ook vooral niet iets worden opgedrongen: hij is zelf verantwoordelijk, en alleen als hij gemotiveerd is kan hij geholpen worden. Met die taal hoefde je bij [Helene Mercier](#), een van de *founding mothers* van het maatschappelijk werk, niet mee aan te komen.

Maar dat proces had ook een keerzijde. Instituties raakten de greep kwijt. Vroeger zat men er bovenop, nu verdween met het zicht vaak de kennis daarover. Wie vroeger de huur niet betaalde viel bij het ophalen van de huur na een week door de mand en kreeg de aanmaning om het geld de volgende week alsnog op tafel te leggen. En als iemand dan diep in de financiële put zat, kwam dat al snel op tafel en kon de nood of met de kassen van het steunfonds van de kerk verlicht worden of het huurcontract werd ontbonden en de persoon in kwestie kon vertrekken. Men zat er simpelweg bovenop. Tegenwoordig verstrikt er veel papieren tijd voordat er sprake is van fysiek contact. Het moment van menselijk contact is steeds verder naar achteren geschoven, daarvoor in de plaats zijn administratieve procedures.

Een reactie kon dan ook niet uitbleven. Want naast de stroom mensen die wel de weg naar de kantoren van het maatschappelijk werk, de geestelijke gezondheidszorg, de verslavingszorg, bleek er een groeiende groep te zijn die de weg niet vond. In het beleidsjargon heten ze sinds een paar jaar: zorgwekkende zorgmijders. In de praktijk van buurt en straat zorgen ze voor overlast, buurtrumoer, ongemakken op straat, onveiligheid. Er zat dus niets anders op dan er op af te gaan: richting front.

Dat is ook wat inmiddels op veel plaatsen gebeurt: [bemoeizorg](#). Er-op-af, aanbellen, contact leggen, en heel voorzichtig weer pogen om orde op zaken te brengen. De term bemoeizorg werd in 1993 gemunt door de Rotterdamse sociaal-verpleegkundige Henri Henselmans. Zeker, aanvankelijk ging het vooral om mensen met zware psychiatrische problematiek, sociaal totaal geïsoleerd, vaak zwaar verslaafd, en die op alle mogelijke

manieren te ver weg zijn om de gang naar een professionele instelling te maken. Maar het beperkt zich hier niet toe. Ook in andere sectoren is, vaak wat minder spectaculair, een voorzichtige kentering zichtbaar. De zogenaamde Achter-de-Voordeur-aanpak werd door het kabinet Balkenende-Bos min of meer tot regeringsbeleid verheven, maar heeft lokaal allang voeten aan de grond gekregen.

Moderne reïncarnatie

Zelfbeschikking, eigen verantwoordelijkheid, mededogen, medelijden, paternalisme, betweterij, het lijkt er in de loop der eeuwen niet gemakkelijker op geworden. Drie humanistische revoluties hebben de mens weggedreven van het noodlot. Een moderne burger is, gelovig of niet, niet langer overgeleverd aan Gods genade, hij heeft rechten, bijvoorbeeld op bijstand, zij het dat de criteria om een uitkering toe te kennen een herkenbare echo vormen van de criteria die in de Middeleeuwen golden om in aanmerking te komen voor ondersteuning.

Natuurlijk, de notie van zelfbeschikking is door de humanistische revoluties vaster in ons zelfbewustzijn gebeiteld. We zijn onze eigen baas. Maar paradoxaal genoeg voelen we daardoor eerder slachtoffer, onheus behandeld of onrechtvaardig weggezet. En eigen verantwoordelijkheid is een groot goed, maar als anderen er een puinhoop van maken, hun verantwoordelijkheid niet nemen jegens hun kinderen of van hun eigen leven een puinhoop maken dan roepen we om het hardst dat de overheid moet ingrijpen. En we roepen nog harder als het ergens mis gaat, zoals bij [Savanna](#), het Maasmeisje of het gezin in Roermond. Dan moet de overheid beloven dat zulks nooit meer gebeurt.

In dit mijnenveld van eigen verantwoordelijkheid, zelfbeschikking, dwang en drang, vrijheid en bemoeizucht opereren dagelijks vele honderdduizenden sociaal werkers. Zij opereren in de spanning tussen individuele vrijheid en bemoeienis-van-hoger-hand. Zij pendelen tussen het respect voor de individuele levenssfeer en de publieke sociale wenselijkheden. Zij zijn net als iedereen gevoed door de denkbeelden van het humanisme. Maar het is hun professie om te zien wanneer het zelfbeschikkingsrecht overgaat in onvermogen, wanneer zelfverantwoordelijkheid opzij gaat voor ontoerekeningsvatbaarheid, wanneer eigen verantwoordelijkheid de gedaante aanneemt van onmacht, eenzaamheid. En vaker opereren zij in alle grijstinten die er tussen zitten, in alle overgangsgebieden tussen eigenkracht en onmacht, tussen zelfbeschikking en onvermogen. Misschien is dat wel de voornaamste les: de geschiedenis heeft ons vooruitgang, in materieel en geestelijk opzicht vrijheid gebracht. Dat is de winst van de beschaving. Maar de prijs is dat het helpen, en het dienstbetoon in deze wereld van zelfbeschikking en eigen verantwoordelijkheid er niet eenvoudiger op is geworden. Het vraagt om mensen die lef hebben, die situaties kunnen lezen, die dan weer hun stem verheffen en dan weer tactisch en liefdevol opereren. Dat is een kunst, misschien wel een tijdloze kunst want dat type mensen was in al die eeuwen het meest effectief als zij zich aan de werken van barmhartigheid zetten. Misschien hebben we te maken met een heel bijzondere vorm van reïncarnatie: niet de mensen keren terug, maar het werk, altijd maar weer het sociaal werk.

Jos van der Lans is cultuurpsycholoog en publicist. Hij is één van de initiatiefnemers van de [Canon Sociaal Werk](#). Zie voor meer informatie: www.josvdlans.nl.

Amsterdam, juni 2009